

10.17951/f.2020.75.85-95

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXV

SECTIO F

2020

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ARKADIUSZ M. STASIAK
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1828-8199>
arcus@kul.pl

*Obcość w relacjach międzywilizacyjnych na przykładzie opisu
wschodniej tyranii w „Poselstwie” Eliasza Pielgrzymowskiego*

The Strangeness in Inter-civilization Relations Based on the Example
of a Description of Eastern Tyrants in Elias Pielgrzymowski's "The Legation"

STRESZCZENIE

W 1600 roku Elias Pielgrzymowski sprawował funkcję sekretarza polskiego poselstwa do Moskwy. Przebywał w stolicy Wielkiego Księstwa Moskiewskiego do końca trwania rokowań, tj. do 11 marca 1601 roku. Po powrocie do Polski przygotował retrospektywne *Poselstwo* – główne źródło analizy zawartej w niniejszym artykule. Jednym z podstawowych motywów *Poselstwa* Pielgrzymowskiego jest strach przed moskiewskim tyranem i jego ludźmi. Autor pracy wyeksponował tyrańską władzę księcia prowadzącą do niewoli poddanych, tak różnej od wolności polskiej szlachty. Często przy tym wykazuje niższość kultury moskiewskiej wobec kultury europejskiej.

Słowa kluczowe: Elias Pielgrzymowski; tyran; wolność; kultura moskiewska; kultura europejska

Wiadomości biograficzne dotyczące Eliasza Pielgrzymowskiego (inne formy nazwiska to Helias Pilgrimovius i Elias Pielgrzymowski) są skromne. Autor analizowanego przez mnie źródła pełnił funkcję pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego i sekretarza królewskiego. Obowiązki te sprawował w czasach panowania Stefana Batorego oraz Zygmunta III Wazy.

Elias Pielgrzymowski pochodził z litewskiej rodziny ewangelików reformowanych, więc być może pobierał nauki w którymś z ewangelickich gimna-

zjów, gdzie mógł zdobyć wiedzę z zakresu historii starożytnej i łaciny¹. Autor *Dziennika i Poselstwa* władał bowiem łaciną i dodatkowo językiem ruskim. Roman Krzywy pisał o klasycznym wykształceniu Pielgrzymowskiego; dowodził takiej formacji autora na podstawie fragmentów jego dzieł, w których sekretarz królewski porównywał przykłady wywiedzione z kultury starożytnej i cywilizacji europejskiej z – w jego przekonaniu barbarzyńską – cywilizacją wschodnich sąsiadów i kulturą dworu moskiewskiego². Wiadomo, że Pielgrzymowski ożenił się z Teodorą z Laskich (Lackich), a jego dziedzicznym majątkiem była położona w Wielkim Księstwie Litewskim wieś Miedniki³.

Dość łatwo można prześledzić militarną i polityczną aktywność Pielgrzymowskiego – brał on udział w zmaganiach militarnych podczas wojny inflanckiej i w kampanii pskowskiej. To w ramach działań w trzeciej kampanii moskiewskiej zastąpił jako uczestnik słynnego zagonu w głąb państwa Iwana Groźnego w rejon Rżewa i Chołma (sierpień–wrzesień 1581 roku), zorganizowanego i dowodzonego przez Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”. Podczas trwania zmagania dowódca ekspedycji wysłał Pielgrzymowskiego z jeńcami do obozu królewskiego pod Psków z misją zrelacjonowania władcy przebiegu wyprawy. Już w 1583 roku król Stefan Batory wyprawił Pielgrzymowskiego do Iwana Groźnego z listem i darami (do Moskwy przybył 24 czerwca). Jednak najpoważniejszym zadaniem, jakie mu powierzono, było sprawowanie roli sekretarza polskiego poselstwa do Moskwy w 1600 roku. Ta druga misja na wschód przypadła już na inny okres, bowiem panowanie Zygmunta III przyniosło znaczące zmiany w polityce zagranicznej państwa polsko-litewskiego. Nie zmienia to faktu, że gdy Pielgrzymowski został desygnowany na posła do Moskwy u boku kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy⁴ i kasztelana warszawskiego Stanisława Warszyckiego⁵, miał już doświadczenie w realizacji misji na dworze moskiewskim. Sekretarz misji przebywał w Moskwie przez cały czas prowadzenia rozmów dyplomatycznych

¹ A. Przyboś, *Pielgrzymowski (Pilgrimovius, Pilgrzymowski) Elias h. Nowina*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, cz. 1, Wrocław 1981, s. 85.

² R. Krzywy, *Wstęp*, [w:] E. Pielgrzymowski, *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2010, s. 23.

³ A. Przyboś, *op. cit.*, s. 86.

⁴ Lew Sapieha (1557–1633) – podkanclerzy litewski (1585–1589), kanclerz wielki litewski (1589–1633), wojewoda wileński (1623–1633), hetman wielki litewski (1625–1633). Brał udział w kampanii Stefana Batorego na Wielkie Łuki (1580). W 1584 roku posłował do Moskwy, zatem była to druga misja Sapiehy realizowana w stolicy Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. W 1584 roku wyjeżdżał jako poseł króla Stefana Batorego i przybył do Moskwy w chwili śmierci Iwana Groźnego. W 1600 roku jego pozycja była jednak trudniejsza. Zob. K. Tyszkowski, *Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie 1600 r.*, Lwów 1927, s. 47.

⁵ Stanisław Warszycki (zm. 1617) – kasztelan warszawski (1587), starosta osiecki i kobryński, a następnie wojewoda podlaski i podskarbi wielki koronny. Postać znacznie mniej znana niż pierwszy z przywódców misji – Lew Sapieha.

o przedłużenie przymierza. Posłowie przybyli do Moskwy 16 października 1600 roku, a rokowania trwały do 11 marca 1601 roku⁶. Na ten czas należy datować powstanie niewykorzystanego przeze mnie w poniższym tekście *Dziennika Pielgrzymowskiego*.

W analizie posłużyłem się retrospektywnym *Poselstwem i krótkim spisaniem rozprawy z Moskwą* Pielgrzymowskiego. Jak nadmieniałem, nie sięgnąłem po drugie ze znanych dzieł sekretarza polskiej misji dyplomatycznej, czyli do *Diariusza poselstwa Lwa Sapiehy do Borysa Godunowa w 1600 roku* – pisma o innym charakterze, notatek czynionych na bieżąco podczas pobytu w Moskwie. Oba teksty powstały w konsekwencji wyjazdu autora na misję do Moskwy. Polska misja z 1600 roku, sprawowana w randze poselstwa wielkiego, miała za zadanie nie tylko przedłużyć dotychczasowe porozumienia i doprowadzić do wieczystego pokoju, lecz także złożyć wschodniemu sąsiadowi propozycję zawarcia unii personalnej pomiędzy państwem polsko-litewskim i Wielkim Księstwem Moskiewskim. Negocjatorzy mieli zatem doprowadzić do ścisłego i trwałego związku politycznego obu państw (choć priorytety misji były inne niż realizacja koncepcji unijnych). Przygotowanie traktatu powierzono kanclerzowi wielkiemu litewskiemu Lwowi Sapiesze, który od czasów poselstwa do Moskwy z 1584 roku uchodził w Rzeczypospolitej za głównego specjalistę od spraw moskiewskich⁷. Należy przy tym pamiętać, że urzędnikom litewskim wysokiego szczebla tradycyjnie powierzano sprawy Moskwy jako tym, którzy lepiej znali specyfikę tego państwa.

Poselstwo wielkie („wielkie posły” – wielcy posłowie) miało większe pełnomocnictwa (posłowie mogli np. stanowić o pokoju wieczystym) od poselstw niższych rangą. Posłom przysługiwało też prawo do bardziej liczniejszego i okazałego orszaku. Wraz z trzema posłami do Moskwy wyruszył olbrzymi polski orszak, który liczył łącznie – według zapisów źródłowych – 920 członków, choć niektóre opracowania informują nawet o dwóch tysiącach podróżujących⁸. W jednym z najnowszych ujęć naukowych Arkadiusz Czwołek wskazał, że liczebność polskiego orszaku poselskiego z 1600 roku mogła wynosić ponad tysiąc uczestników⁹. Utrzymanie takiego poselstwa kosztowało stronę moskiewską olbrzymie sumy. Poselstwo ponownie (tak jak przed szesnastoma laty) ulokowano w ogro-

⁶ A. Przyboś, *op. cit.*, s. 85.

⁷ R. Krzywy, *op. cit.*, s. 8. W rozmowach pojawił się też wątek wspólnej przynależności do Ligii antytureckiej. Zob. J. Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603–1618*, Warszawa 1986, s. 40; H. Wisner, *Kirholm 1605*, Warszawa 1987, s. 36; B. Janiszewska-Mincer, *Wpływ stosunków polsko-rosyjskich na sprawy Prus Księżęcych w latach 1600–1611*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od Średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 245.

⁸ K. Tyszkowski, *op. cit.*, s. 48–49.

⁹ A. Czwołek, *Piórem i bulawą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012, s. 147.

dzonym i pilnowanym przez strażę domu poselskim. Obiekt był jednak zbyt ciasny dla wyjątkowo licznej misji. Z czasem Sapieha, grożąc wyjazdem z Moskwy, zapewnił sobie lepsze warunki zakwaterowania.

Moskiewskie rozmowy wokół traktatu federacyjnego zakończyły się fiaskiem¹⁰. Unia okazała się polityczną mrzonką, a szanse na jej zawiązanie były nikłe, dlatego skoncentrowano się na rozmowach o rozejmie.

Podczas misji moskiewskiej Pielgrzymowski spisywał na bieżąco raptularz. Zachowały się tylko fragmenty tego skrupulatnie sporządzonego rękopisu znane jako *Diariusz poselstwa Lwa Sapiehy do Borysa Godunowa w 1600 roku*. Całość w rękopisie zaginęła. Jedyne zachowane do dzisiaj fragmenty znajdują się w Bibliotece PAU i PAN w Krakowie (sygn. 1050). Jest to kopia sporządzona przed XIX wiekiem, pozbawiona początku (notatki zaczynają się od wykazu prowiantu przekazanego posłom po przekroczeniu granicy z państwem moskiewskim; pierwsza nota dzienna jest datowana na 5 października), zakończona reponsem posłów na odpowiedź bojarów na ich artykuły „wiecznego pokoju”¹¹.

Główne źródło mojej analizy – retrospektywne *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą* – ma literacką, poetycką formę. Pielgrzymowski zaczął je pisać w 1601 roku i prawdopodobnie nad tekstem pracował aż do śmierci. Istotna dla ustalenia ostatniej redakcji tekstu *Poselstwa i krótkiego spisania rozprawy z Moskwą* jest zatem data śmierci Eliasza Pielgrzymowskiego. Jej ustalenie stwarza jednak badaczom wiele problemów. Adam Przyboś datował śmierć autora *Poselstwa* na czas po 17 sierpnia 1604 roku¹². Roman Krzywy precyzyjnie określił ją na dzień 6 sierpnia 1605 roku¹³. Autorzy *Nowego Korbuta* ustalili datę śmierci Pielgrzymowskiego na koniec 1603 roku¹⁴.

W analizowanym źródle Pielgrzymowski opisał wierszem (z wyjątkiem prozatorskich fragmentów) polskie poselstwo, opierając się na przywołanym powyżej diariuszu swego autorstwa¹⁵. Postanowił nadać relacji formę uchodzącą w jego czasach za artystyczną i udostępnić dzieło szerszej publiczności w wersji drukowanej.

¹⁰ H. Grała, *Dyplomacja z upominkami w tle. Wokół ceremoniału poselskiego w stosunkach polsko-moskiewskich na przestrzeni XVI–XVII wieku*, [w:] *Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wystawa ze zbiorów Państwowego Muzeum Historyczno-Kulturalnego „Moskiewski Kreml”*, Warszawa 1998, s. 55.

¹¹ K. Tyszkowski, *op. cit.*, s. 1–2.

¹² A. Przyboś, *op. cit.*, s. 85.

¹³ R. Krzywy, *op. cit.*, s. 10.

¹⁴ *Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. Piśmiennictwo staropolskie*, t. 3, Warszawa 1965, s. 105. Autorzy *Nowego Korbuta* przytoczyli także za Franciszkiem Maksymilianem Sobieszczańskim datę śmierci – rok 1611. Obecnie te ustalenia należy uznać za błędne. W 1607 roku Teodora z Lackich występuje już bowiem jako wdowa po Pielgrzymowskim. Zob. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 157.

¹⁵ Adam Przyboś (*op. cit.*, s. 86) twierdzi, że tekst powstał w 1603 roku.

Utwór został zbudowany na zasadzie przekuwania na wiersze wypowiedzi osób biorących udział w negocjacjach, a całość uzupełniają dygresje erudycyjne. Pełny tytuł poetyckiego tekstu Pielgrzymowskiego to *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą i traktatów w roku 1601 przez ośm a dwadzieścia niedziel... między Najj. Królem... a między Wielkim Hospodarem... przez wielkie posły J.K.M.... w Moskwie odprawowane*. Obszerne fragmenty dzieła z kodeksu rękopiśmiennego, odnalezione w zbiorach Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Sankt Petersburgu, opublikował Aleksander Brückner w pracy *Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej*¹⁶. Petersburski kodeks został przekazany Polsce w 1923 roku wraz z innymi rewindykowanymi ze Związku Radzieckiego zbiorami i zdeponowano go w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Dokument został zniszczony podczas II wojny światowej. Co istotne, jeszcze w Petersburgu Aleksander Hirschberg zlecił wykonanie odpisu rękopisu. Od historyka kopię nabył lwowski Zakład Narodowy im. Ossolińskich (obecnie Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka), gdzie skatalogowano ją pod sygn. 4297. Z tej kopii korzystał Kazimierz Tyszkowski, autor monografii *Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie 1600 r.* Kopia ta nadal jest przechowywana we Lwowie (pod sygn. LNB, f. 5, III 4297). W oparciu o kopię ze zbiorów Lwowskiej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka w 2010 roku krytyczną edycję dzieła opublikował Roman Krzywy pt. *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*. Poetycki tekst dzieła, poprzedzony prozatorską dedykacją, jest pełen rysów kulturowych i obyczajowych. Kazimierz Tyszkowski stwierdził, że tekst poetycki został niedokończony, ponieważ autorowi przeszkodziła w tym śmierć, zatem spisywał go najpóźniej do 1605 roku (tu pojawia się, sygnalizowany już w niniejszym artykule, problem z ustaleniem daty śmierci Pielgrzymowskiego)¹⁷.

Jednym z podstawowych wątków *Poselstwa* Pielgrzymowskiego jest strach przed moskiewskim tyranem i jego ludźmi. Jak pisał Antoni Mączak, podróżujący po państwie moskiewskim byli pod ścisłym nadzorem straży. Obcy posłowie otrzymywali utrzymanie i wyżywienie, ale nawet łapówki nie mogły zwiększyć ich swobody ruchu. Jeśli podróżnik nie ściągnął na siebie szczególnego gniewu cara, to mógł czuć się bezpiecznie¹⁸, przy czym poczucie ciągłej kontroli towarzyszyło mu niezmiennie. Wielokrotnie o tym pisał Pielgrzymowski w *Poselstwie*, narzekając na uwięzienie i odseparowanie posłów Rzeczypospolitej w Moskwie.

Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą przesycone jest refleksją cywilizacyjną. Pierwszym rysem obcości moskiewskiej, na jakim skoncentrował się Elias Pielgrzymowski, jest system polityczny, a szczególnie rola kniazia moskiewskiego. Autor *Poselstwa* już na wstępie przypomniał:

¹⁶ *Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej*, t. 9: *Wiersze historyczne*, red. A. Brückner, Warszawa 1896, s. 78–96, 254–275, 412–442.

¹⁷ K. Tyszkowski, *op. cit.*, s. 3.

¹⁸ A. Mączak, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998, s. 102.

A potem król Stefan jako od Iwana Wasylewicza [Iwana IV Groźnego (1530–1584), syna Wasyla III, wielkiego księcia moskiewskiego od 1533 roku, cara od 1549 roku], sławnego okrutnego tyрана, *qui adeo coli observari et magnifieri volebat* [który tak bardzo chciał być czczony, poważany i chwalony], iflancką ziemię rekuperował [odzyskał Inflanty; mowa o terenach przyznanych Rzeczypospolitej na mocy rozejmu zawartego w Jamie Zapolskim w 1582 roku. Rzeczypospolita odzyskała wtedy część Inflantów, opanowaną przez Moskwę (resztę zajęła Szwecja)], Połock, Wielkie Łuki, Nowel, Zawołocz, Ostrów, Chełm, Jezierzyszcz, Uświat, Sokół, Krasne, Sitno i innych zamków i państw niemało¹⁹.

Autor *Poselstwa* przywołał postać Iwana IV Groźnego, zmarłego w 1584 roku, syna Wasyla III, określanego powszechnie tyranem w literaturze europejskiej drugiej połowy XVI wieku. Skrzętnie wymienił ziemie będące kwestią sporu Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, który został przedstawiony także jako konflikt króla Stefana i tyрана Iwana, wolnego państwa szlacheckiego i styranizowanej Moskwy. W tym opisie Pielgrzymowski jest wyjątkowo niekonsekwentny, pisze bowiem o ziemiach odzyskanych przez Rzeczypospolitą w wyniku rozejmu w Jamie Zapolskim oraz wymienia twierdze i miasta, które zostały oddane Wielkiemu Księstwu²⁰. Nie o dokładność opisu tu jednak idzie, lecz o podkreślenie zaborczej i niesprawiedliwej polityki tyрана z wschodniej granicy Rzeczypospolitej.

Iwan IV Groźny był archetypicznym tyranem w pracach polskich i nie tylko polskich autorów drugiej połowy XVI stulecia. Ale w dalszej części wywodu sekretarz polskiego poselstwa do Moskwy określił mianem tyрана również panującego hospodara moskiewskiego, czyli Borysa Godunowa. Czytamy, że „po jednym tyranie dziś panuje drugi”²¹ i panujący „kniaź, [to] wielki moskiewski tyran”²². Władców moskiewskich – tyranów Iwana IV Groźnego i Borysa Godunowa – odróżnia jedynie przypisane temu pierwszemu określenie „okrutny”: „Wasylewicz, on okrutny tyran”²³.

¹⁹ E. Pielgrzymowski, *op. cit.*, s. 29. Wszystkie dopiski – A.S.

²⁰ W tekście przywołano następujące miasta: Wielkie Łuki – twierdza nad rzeką Łować, zdobyta podczas kampanii Batorego, zwrócona Moskwie na mocy rozejmu w Jamie Zapolskim z 1582 roku; Nowel – wówczas twierdza pograniczna; Zawołocz – twierdza na jeziorze Bystrym, jej ruiny ocalały do dziś; Nowel i Zawołocz – od 1582 roku znajdowały się w granicach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego; Ostrów – zamek w ziemi pskowskiej, położony na wyspie utworzonej przez rzekę Wieliką; Chełm – Chołm, miasto na północ od Wielkich Łuków, położone w widłach rzek Łowoć i Kunia; Jezierzyszcz – Ozierzyszcz, twierdza pograniczna na południe od Nowela; Uświat – warownia pograniczna, dziś Uświaty w Rosji (Ozierzyszcz i Uświaty znajdowały się od 1582 roku w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego); Sokół – twierdza w pobliżu Połocka; Krasne – inaczej Kraśne, zamek pograniczny, do dziś zachowały się jedynie okopy; Sitno – inaczej Sitna, nieduży zamek nad Połotą, zburzony po zwycięstwie Batorego.

²¹ E. Pielgrzymowski, *op. cit.*, s. 156–157.

²² *Ibidem*, s. 35.

²³ *Ibidem*, s. 50.

Po takim wyznaczeniu opozycji pomiędzy republiką i tyranią, wolnością i niewolą autor *Poselstwa* opisuje konsekwencje tyrańskiej władzy, jakie uzewnętrzniał konflikt Rzeczypospolitej z tyrańsko rządzoną Moskwą:

[...] wielokroć królom ich mościom, panom naszym, przysięgi swe łamali *et durantibus induciis Rempublicam impeditam* [i nawet w czasie rozejmu Rzeczypospolitą bez przeszkód] podchodzili. Nie tylko waszej mości, memu miłościwemu panu, i ojczyźnie naszej, ale już to i wszytkiemu światu wiadomo²⁴.

Tyran zatem nie dotrzymywał międzynarodowych zobowiązań. Co więcej:

[...] nie bez wielkiego żalu serce cnotliwe, widząc niemal na dwieście mil państw od Wielkiego Księstwa oderwanych, wspominać musi. Nieprzyjaciel cieszy się z tego. Jemu Nowogród Wielki, Łuki Wielkie, Psków, Księstwo Siewierskie, Możajsk, Wiaźma, Dorohobuż, Smoleńsk, zdradą wszytki wzięte, hołdują. Nam się serce pada, co to wiemy, widzimy i z przodków naszych prawa na to mamy²⁵.

Tyran był władcą zachłannym, a swych podbojów dokonywał za pomocą zdrady. Tu znów Pielgrzymowski nadinterpretował opisywaną rzeczywistość, ponieważ Nowogród Wielki nigdy formalnie nie należał do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Olgierdowicze i Gedyminowicze parokrotnie jedynie zasiadali na tronie nowogrodzkim jako książęta kontraktowi (zaproszeni „na kniażenije”). W 1478 roku ostatecznie republikę wcielono do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Inaczej było z pozostałymi terytoriami i miastami. Łuki Wielkie zostały zdobyte przez Iwana III w 1478 roku. Psków zajęła Moskwa w 1510 roku. Księstwo Siewierskie zostało faktycznie utracone przez Litwę w 1500 roku, a stratę tę usankcjonowano trzy lata później. Gród Możajski pierwotnie należał do Księstwa Smoleńskiego, później zaś do Czernihowskiego i został podbity przez Moskwę w 1303 roku. Położona na Smoleńszczyźnie Wiaźma, przyłączona do Litwy przez Witolda na początku XV wieku, została odzyskana przez Iwana III w 1494 roku. Z kolei Dorohobuż (Dorogobuż), położony także na Smoleńszczyźnie, został zajęty przez wojska moskiewskie w 1500 roku. Sam Smoleńsk został oderwany od Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1514 roku rzeczywiście w wyniku zdrady Michała Glińskiego, marszałka nadwornego litewskiego. Tu zatem, zgodnie z tradycją, zdrajcą był ten, kto poddał wrogowi twierdzę, czyniąc to w zмовie z nim.

Sposoby traktowania polskich posłów w Moskwie tylko upewniały autora *Poselstwa* w wyłożonej tezie o skutkach tyrańskiej władzy: „[...] nas, posłów wielkich, jako w więzieniu jednym w zaporciu przez pięć a dwadzieścia niedziel chował i dziwnymi sztukami, chcąc na nas wiele niesłusznych rzeczy wymusić,

²⁴ *Ibidem*, s. 30. Dopisek – A.S.

²⁵ *Ibidem*.

wystraszyć, niechęć, nieludzkość wielką pokazał nam i przyjaźni naszej żądał”²⁶. Godunow zdecydował się na separację posłów od otoczenia, aby ograniczyć ich wiedzę o wewnętrznej sytuacji swojego kraju i nie ułatwiać Polakom realizacji dyplomatycznych zadań. Jednak narracja Pielgrzymowskiego nie uwzględnia moskiewskiej racji stanu. Oskarża on cara, pisząc: „[...] *omnibus iustis mediis repudiatis* [odrzucając wszelkie sprawiedliwe środki], wiecznym i doczesnym pokojem pogardził”²⁷. I dodaje: „Bo spojrzawszy na zadnie koła [spojrzawszy wstecz], na sprawy i postęпки moskiewskie, ufać nie masz za nic, *ad pacem, quae requiruntur, virtutes nullae, humilitas nulla, quae superbiam frenat* [nie ma żadnych cnót, które potrzebne są do pokoju, żadnej pokory, która poskramiałaby pychę]”²⁸. Historia nauczyła sekretarza misji, że nie można ufać moskiewskiej dyplomacji i że kierowana pychą żądza wojny jest jej celem nadrzędnym. Tyrania władcy kładła się cieniem na całym kraju, to wniosek oczywisty. System polityczny miał daleko idące, negatywne konsekwencje.

W dalszej części *Poselstwa* Pielgrzymowski zauważa:

Rozumie książ wielki *imperium sibi non divinitus collocatum esse, inmemor dicti: Quid habes, o homo, quod non accepisti? Patientia nulla, naevos hominum tolerans publicae concordiae causa. Beneficia et clementia erga subditos nulla, quae magistratus politici officio debuissent esse, iustitia, pietas nulla. Gladium etiam in propria viscera stringit mansuetudinis expers, qualis in Philippo Macaedonum, Pericle, Alexandro, Julio Caesare, Augusto imperatore aliis viguere, iura gentium regnandi causa violare praesumit et dominandi cupiditate*²⁹.

Powołując się na autorytet starożytnych władców, Pielgrzymowski odmawia władcy Wielkiego Księstwa Moskiewskie sakry. Panujący, który nie posiadał charyzmatu, zgodnie ze współczesną teorią nie mógł wykazywać się imperialnymi i osobowymi cechami dobrego władcy³⁰. Teoria ta była znana autorowi *Poselstwa*, ponieważ konsekwentnie odmawiał gospodarowi cierpliwości, łagodności i przede wszystkim kardynalnej sprawiedliwości.

²⁶ *Ibidem*, s. 30–31.

²⁷ *Ibidem*, s. 31. Dopisek – A.S.

²⁸ *Ibidem*. Wszystkie dopiski – A.S.

²⁹ *Ibidem*, s. 32: „Rozumie książ wielki, że władza została mu dana nie od Boga, niepomny powiedzenia: Cóż masz, człowiecze, czego nie otrzymałeś? [por. 1 Kor 4, 7] Żadnej cierpliwości, która znosiłaby wady ludzkie w imię publicznej zgody. Wobec poddanych żadnych łask ani pobłażliwości, które należałoby stosować w służbie rządzenia państwem, żadnej sprawiedliwości, żadnego poszanowania społeczeństwa. Dobywa miecza nawet przeciw własnym trzewiom, nie znając łagodności, jaką odznaczali się Filip Macedoński, Perykles, Aleksander, Juliusz Cezar, cesarz August i inni, waży się gwałcić prawa narodów dla władzy monarszej i z żądy panowania”. *Iura gentium* (z łac. prawa narodów) oznaczają tu reguły obowiązujące w kontaktach międzynarodowych, gwarantujące m.in. nietykalność i poszanowanie wolności posłów.

³⁰ U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1999, s. 54–60.

Swój wywód autor *Poselstwa* rozbudował:

Więc i bojary dumnymi [bojarami, którzy zasiadają w Dumie państwowej] osadził się *nullius consilii* [(niezdarnymi) do żadnej rady], co wszystkim porządzą, *idiotae, pleni ventres, stupidi, ignari, eo ex re et utilitate publica* [prostacy, pasibrzuchy, głupcy, którzy nie znają się na niczym i dlatego bezużyteczni dla państwa] rzeczy słabo widzą, włazszy w ornat [przenośnie: objąwszy urząd], kniaziowi pobłażają, monarchy, króle, świat wszytek nie ważą ni zacz [lekceważą], wszędy zwycięstwa, wszędy górę [tu: tryumfy] kniaziowi obiecują³¹.

Władca pozbawiony cech dobrego króla w opinii Pielgrzymowskiego może otaczać się tylko ludźmi podłymi, poszukującymi na swoim dworze zaspokojenia najprostszych potrzeb.

Z opisu wyłania się strach, jaki odczuwa obywatel wolnego państwa przed władzą styranizowanej Moskwy. Co więcej, jest on również domeną samego tyra-
rana: „Poddanych ma jeszcze niezycliwych wiele, skąd srogości przeciw nim niemiara, a niemal co dzień to większe. Zaczyn nieufność taka, że nie stąpi Moskwin, nad którym by dwu, trzech szpiegów nie było”³². Gospodar boi się swoich poddanych, dlatego każe ich szpiegować. Pielgrzymowski tym samym potwierdza późniejszą o półtora wieku teorię Monteskiusza, iż w tyranii dominantą wszelkiego działania jest strach.

Wniosek z takiej analizy władzy politycznej sprawowanej w Wielkim Księstwie Moskiewskim mógł być tylko jeden: „I takimuz to ma Pan Bóg błogosławić i radom [doradcom] jego?! Niech grożą i czynią, co chcą – cokolwiek nam złego myślą, obali na nich samych Pan Bóg”³³. To opinia o państwie wyrastająca z oceny władcy, lecz w końcowej części *Poselstwa* autor posuwa się do o wiele dalej idącej charakterystyki mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego:

Prawa bowiem żadnego u siebie nie mają,
Tyraństwo i niewolą miasto prawa mają.
Mityrydates³⁴ miał długo w sobie za obyczaj [miał taki zwyczaj],
Że co dzień truciznę pił nad ludzki obyczaj,
Consuetudo [nawyk, przyzwyczajenie] sprawiła, że mu nie szkodziło,
Od czego podobno mu marnie zginąć było.
Tej truciznie podobnej niewoli nawykli
I Moskwa, w której mieszkać i przestawać zwykli,

³¹ E. Pielgrzymowski, *op. cit.*, s. 33. Wszystkie dopiski – A.S.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*. Dopisek – A.S.

³⁴ Mityrydates VI Eupator (około 132–63 roku p.n.e.) – król Pontu od 120 roku. Słynął z wojen zagrażających władzy Rzymu na Bliskim Wschodzie. Mimo że wypił truciznę, aby popełnić samobójstwo, przeżył, gdyż podtruwano go od dawna i jego organizm uodpornił się na toksynę (wobec czego kazał słudze przebić się mieczem).

By wielbłąd, co niż jasną woli mętną wodę³⁵,
Tak oni być w niewoli wolą niż swobodę³⁶.

Swoiste oskarżenie Moskwciców – czy raczej moskiewskiej elity politycznej – o wybór niewoli łatwiej pozwalało Pielgrzymowskiemu zdefiniować opisywaną rzeczywistość.

W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że ostatecznie do petryfikacji złowrogiego stereotypu Moskwcica przyczynił się w Rzeczypospolitej okres wielkiej smuty, a polska niechęć do poddanych cara jest jeszcze późniejszej daty³⁷. Już wcześniej jednak w literaturze dotyczącej państwa moskiewskiego (np. w publicystyce z okresu wojen batoriańskich) pojawiło się wiele upraszczających formuł, które złożyły się na ów negatywny stereotyp. Nie należy ich identyfikować z rusofobią. W *Poselstwie* autor podkreśla tyrańską władzę owo-cującą niewolą poddanych, tak różną od wolności polskiej szlachty, niewola ta przynosiła bowiem wojnę i kłamstwo. Pielgrzymowski często wykazuje niższość kultury moskiewskiej wobec kultury europejskiej. Krytykuje odmienny protokół dyplomatyczny, brak poszanowania dla reguł prawa narodów (zwłaszcza w zakresie wolności poselskiej) oraz bizantyjskiej celebracji cara. Wskazuje też odmiennosc obyczajów, religii, stosunku do obcych czy ogólnie poziomu cywilizacyjnego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Pielgrzymowski E., *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2010.

Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej, t. 9: *Wiersze historyczne*, red. A. Brückner, Warszawa 1896.

Literatura

Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1999.

Czwolek A., *Piórem i bulawą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012.

Grala H., *Dyplomacja z upominkami w tle. Wokół ceremoniału poselskiego w stosunkach polsko-moskiewskich na przestrzeni XVI–XVII wieku*, [w:] *Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wystawa ze zbiorów Państwowego Muzeum Historyczno-Kulturalnego „Moskiewski Kreml”*, Warszawa 1998.

Grala H., *O genezie polskiej rusofobii*, „Przegląd Historyczny” 1992, z. 1.

Janiszewska-Mincer B., *Wpływ stosunków polsko-rosyjskich na sprawy Prus Książęcych w latach 1600–1611*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od Średniowiecza po współ-*

³⁵ Przekonanie to sięga starożytności. Zob. ELIAN XVII 7.

³⁶ E. Pielgrzymowski, *op. cit.*, s. 155. Wszystkie dopiski – A.S.

³⁷ H. Grala, *O genezie polskiej rusofobii*, „Przegląd Historyczny” 1992, z. 1, s. 135–153.

- czesność. *Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996.
- Krzywy R., *Wstęp*, [w:] E. Pielgrzymowski, *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2010.
- Maciszewski J., *Polska a Moskwa 1603–1618*, Warszawa 1986.
- Mączak A., *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998.
- Nowy Korbut. *Bibliografia literatury polskiej. Piśmiennictwo staropolskie*, t. 3, Warszawa 1965.
- Przyboś A., *Pielgrzymowski (Pilgrimovius, Pilgrzymowski) Elias h. Nowina*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, cz. 1, Wrocław 1981.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Tyszkowski K., *Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie 1600 r.*, Lwów 1927.
- Wisner H., *Kircholm 1605*, Warszawa 1987.

SUMMARY

In 1600, Elias Pielgrzymowski was the secretary of the Polish mission to Moscow. He stayed in the capital of the Grand Duchy of Moscow until the end of the negotiations, i.e. until March 11, 1601. After returning to Poland, he prepared a retrospective *The Legation* – the main source of the analysis contained in this article. One of the basic motives of *The Legation* is fear of the Moscow tyrant and his people. The author of the work exposed the tyranny of the prince leading to the slavery of subjects, so different from the freedom of the Polish nobility. He often demonstrates the inferiority of Moscow culture to European culture.

Keywords: Elias Pielgrzymowski; tyrant; freedom; Moscow culture; European culture